

їдальнею приблизно на 150–160 місць. За харчування встановлювалася диференційована щомісячна оплата: для позабюджетних семінаристів – 50 руб., для тих, хто був на частковому державному утриманні, – 20 руб. Причому всі в обов'язковому порядку мали надати разову допомогу в розмірі 10 руб. на облагородження їдальні²⁵. До речі, в їдальні було триразове харчування зі змінним меню. На перше подавали борщ, який подеколи чергувався із супом та галушками, на друге – кашу перлову або ячну, рисові чи картопляні котлети, зрідка з яловичини, картоплю смажену або картопляне пюре, макарони, вареники з картоплею та капустою, смажене м'ясо, рибу, на третє – шуляки, різні узвари.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, проаналізувавши рівень фінансово-матеріального забезпечення Катеринославської духовної семінарії за 1917 р., виокремлюємо дві тенденції. По-перше, духовний навчальний заклад мав потужні економічні основи своєї діяльності, незважаючи на кризові явища, які охопили країну. Насамперед, це пояснюється значною державною фінансовою підтримкою, що становила половину всіх надходжень до бюджету семінарії. По-друге, достатнє фінансування необ'єктивно позначалося на матеріальному забезпеченні вихованців духовної семінарії, оскільки кошти на зазначені потреби надходили з позадержавних джерел, тобто не було стабільності в їх отриманні. Це, у свою чергу, викликало проблеми з житловим, аудиторним фондами, а також у забезпеченні належного рівня навчального процесу. Вагомим чинником, який впливав на розв'язання семінарією економічних проблем, було позбавлення самостійності останньої у вирішенні фінансових питань і встановлення чіткого контролю з боку ревізійно-контрольних органів єпархії.

УДК 94(477)“1918–1921”

МАХНОВСЬКІ СКАРБИ: ДОСВІД СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ФАКТІВ

Д. В. Архірейський

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ)

Зроблено спробу узагальнити фактичні дані про так звані махновські скарби – таємні військові склади та скарбниці повстанських формувань Н. Махна.

Ключові слова: скарби; золото; махновці; контрибуції; схованки.

The article summarizes the evidence on the so-called Makhno's treasures – the secret military warehouses and treasuries of the rebel forces N. Makhno.

Key words: treasure; gold; makhnovians; indemnity; penetralia.

Постановка проблеми. Так склалося, що тема махновських скарбів привертає увагу не стільки професійних дослідників, скільки любителів сенсацій, “гарячих фактів”, шукачів пригод. Прикладом такого зацікавлення може бути дискусія на одному з форумів “Офіційного сайту Н. І. Махна”, присвяченого саме даній проблемі¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Систематизацією фактів про махновські скарби опікувалися багато вітчизняних і зарубіжних дослідників, а саме: А. В. Тимошук, В. А. Савченко, А. В. Белаш, А. Шубін, В. Єленін, Н. Желнова, А. Захаров, О. Капчинський, П. Дінець, Ю. П. Кравець та ін.

© Д. В. Архірейський, 2014

²⁵ Там само. – Арк. 72.

¹ Клад Нестора Махно [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Нестора Івановича Махно. Махно.ру. – Режим доступу : <http://www.makhno.ru/forum/showthread.php?t=712>

Мета статті – висвітлення теми так званих махновських скарбів, які були по суті утаємниченими військовими складами, інколи й скарбницями, з котрих повстанці постачалися під час рейдів та бойових дій.

Виклад основного матеріалу. Ця проблема має також серйозний науковий характер, адже через її дослідження можна зрозуміти систему матеріально-фінансового забезпечення махновської армії. Махновсько-повстанські формування воювали фактично з 1918 до 1921 р., а деякі загони продовжували боротьбу з більшовиками, як мінімум, до середини 1920-х рр. Через ці формування пройшли десятки тисяч осіб, усіх їх треба було нагодувати, обмундирувати, забезпечити тютюном, зброєю, боєприпасами. А воювали махновці інтенсивно, з нечастими перервами. Їхня армія складалася з основних на той час родів військ: піхоти, кавалерії, кулеметних тачанок, артилерії, мала навіть бронепотяги, аероплани та морські катери. Все це мало рухатись, стріляти, працювати. Якщо з продовольством, спиртними напоями та тютюном у повстанців, урахувавши, що це були переважно селяни, особливих проблем не виникало, то з ліками і медичними інструментами, кавалерійським спорядженням, набоями, снарядами, військово-технічними засобами та іншими виробами воєнної промисловості у махновців, як правило, проблеми були.

Партизани, як відомо, тилів не мають. Махновці, якщо й мали якісь ремонтні майстерні, то винятково пересувні або змушені були покладатися на добру ласку окремих місцевих фахівців. Отже, поновлювати запаси того, що їм було необхідно, могли лише за рахунок трофеїв, військової здобичі, обкладання контрибуціями певних верств населення, а також купуючи необхідне, якщо була така можливість. Відомий факт, як у вересні 1919 р., уклавши з петлюрівцями військову угоду, махновці отримали від них допомогу 125 тис. набоїв, а ще 575 тис. викупили за 50 тис. крб, очевидно золотих². (Щоправда, В. Савченко вважає, на жаль, без необхідного посилання на джерело відповідної інформації, що “за угодою махновці мали отримати від армії УНР 700 тисяч набоїв та певну кількість амуніції. Отримано ж було лише 125 тисяч набоїв безкоштовно і за 50 тисяч було заплачено золотом”³).

Також відомо, що махновці, на відміну від інших сторін, що воювали, обережніше ставилися до сільського населення, накладаючи контрибуції винятково на заможну його частину, а з іншими розплачувалися грошима, цукром чи трофейними промисловими товарами. Крім того, в махновській армії існувала практика виплати бійцям та командирам зарплатні. Як стверджують автори матеріалів на одному веб-сайті, “між собою махновці розплачувалися золотими п’ятірками та десятками. Це, власне, були єдині “грошові знаки”, які (ними) визнавалися. Паперові гроші махновці зневажали, надаючи перевагу золоту та речам”⁴. Великих витрат потребувала ефективна махновська розвідка. Неодноразово махновське командування виділяло значні суми грошей на підпільну діяльність анархістських організацій у червоному та білому тилах⁵. Як стверджує російський історик О. Шубін, використовуючи, вочевидь, дані В. Білаша, Н. Махно “направляв значну частину золотого запасу армії на допомогу анархістським організаціям Росії, України, Польщі, Грузії, Румунії, Австрії, Франції, Італії та Іспанії”⁶.

Значні кошти махновське командування витратило на закупівлю ліків та медикаментів, причому як на контрольованій території, так і в тилу ворога. За даними В. Білаша, на-

² Тимоцюк А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921). – Симферополь : Таврия, 1996. – С. 73 ; Тригуб В. Скарби батька Махна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.operkor.wordpress.com/2011/08/29/скарби-батька-махна-відомий-історик-і>

³ Савченко В. А. Махно. – Харків : Фоліо, 2005. – С. 187. Тобто В. Савченко називає ті ж цифри, ось тільки вони інакше інтерпретуються.

⁴ 1918. Старобельск. Сокровища Батьки Махно [Електронний ресурс] // Му 1st site. – Режим доступу : <http://www.ydab1.ucoz.ua/publ/8-1-0-59>

⁵ Білаш А. В., Білаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Истор. повествование. – К. : Проза, 1993. – С. 255 ; Савченко В. А. Махно. – С. 192.

⁶ Білаш А. В., Білаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. – С. 348 ; Шубин А. Анархия – мать порядка. Между красными и белыми. – М. : Яуза, Эксмо, 2005. – С. 283.

прикінці 1919 р., у розпал епідемії тифу, махновці через свою контррозвідку закупували медикаменти у контрольованих білими Севастополі, Сімферополі, Ялті, Феодосії, Керчі, Новоросійську, Ростові-на-Дону, Таганрозі, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Харкові⁷. Інколи махновці фінансово допомагали найбільшій прошаркам населення, як це було, скажімо, в листопаді 1919 р. у Катеринославі⁸.

Отже, махновці мали куди витратити великі фінансові суми й володіли такими значними коштами. У середині жовтня 1919 р., наприклад, у розпорядженні штабу Революційної повстанської армії України (махновців) було приблизно 9–10 млрд крб паперових грошей. А золотий запас повстанців у цей час становив 15 млн старих карбованців. За півтора місяці активної військово-політичної та соціально-ідеологічної діяльності махновці витратили половину свого паперово-грошового та майже восьму частину золотого запасу⁹.

По суті партизанські, махновські формування були надзвичайно рухливими, могли долати великі відстані під час своїх бойових рейдів. Рейдуючі загони, як правило, мали обози, в складі яких селянськими возами, фурами, тачанками перевозились поранені бійці, боєприпаси, продовольство, а також армійські каси. Обози часто втрачали під час боїв, відступів, інколи ними жертвували навмисно, аби відволікти увагу переслідувачів, тому раз по раз перед махновським командуванням ставало питання про їх поновлення.

За рахунок одних пересувних обозів махновці постачатися не могли. Велика кількість документальних і нарративних джерел свідчить про облаштування повстанцями в тих чи інших надійних місцях нелегальних складів, схованок, схронів, з яких вони періодично поповнювалися під час рейдування.

Не могли вони постійно перевозити із собою золоті, срібні та грошові запаси. Під час революції населення України користувалось валютою кількох політичних режимів, гроші надзвичайно знецінювалися, особливо паперові асигнації. Проте золото, срібло, платина, коштовності завжди були в ціні. Перевозити ж купи золота і коштовностей було важко й ризиковано для повстанців. Тому виникла раціональна ідея облаштування спеціальних таємних золотосховищ, які й отримали від населення легендарну назву махновських скарбів.

Очевидно, що йдеться про армійські схованки-склади та скарбниці. Вважаємо, були також індивідуальні схованки, облаштовані окремими повстанцями. Крім офіційної зарплатні, махновці не гребували військовими трофеями й часто займалися несанкціонованим мародерством, так би мовити, індивідуальними експропріаціями. Махновське вище командування намагалося тримати відповідні процеси під контролем, інколи надзвичайно жорстким, але за всіма бійцями численних повстанських загонів устежити було важко. Існувала категорія махновських отаманів і командирів, які навіть заохочували повстанців до індивідуальної експропріації буржуазії, духовенства тощо¹⁰. Таким чином, махновцям у разі небезпеки було що закопувати в землю.

У викривальній історіографії про махновщину обов'язково підкреслювалася бандитська суть цього явища, як аксіома, проводилась думка про те, що махновці – це переважно кримінальні злочинці, бандити, розбійники. Безглуздо заперечувати відомі й достовірні факти, скажімо, про небездоганне поведіння махновців у захоплених ними містах чи неляльно налаштованим до них сільським населенням (німецькі колоністи, наприклад), але, по-перше, цим вони абсолютно нічим не відрізнялись від білих, червоних та ін.; по-друге, махновське командування, щоб про нього не вигадували, не сповідувало принцип “три дні на розграбування”, тобто не допускало надмірно кривавих вакханалій у захоплених повстанцями населених пунктах.

⁷ *Белаш А. В., Белаш В. Ф.* Дороги Нестора Махно. – С. 345.

⁸ Там же. – С. 359.

⁹ Там же. – С. 349; *Шубин А.* Анархия – мать порядка. – С. 267.

¹⁰ *Белаш А. В., Белаш В. Ф.* Дороги Нестора Махно. – С. 537; *Шубин А.* Анархия – мать порядка. – С. 274.

Крім збирання трофеїв і контрибуцій, що час від часу накладалися на буржуазію того чи іншого захопленого махновцями міста, інколи їм діставався дійсно серйозний куш, хоча багато чого в розповідях про “махновське щастя” схоже на легенди і плітки. Переказували, наприклад, що чималу суму грошей на боротьбу з німецько-австрійськими окупантами Махну в червні 1918 р. дав особисто В. Ленін¹¹.

До більш-менш достовірної інформації належить така. На початку 1918 р. гуляйпільські чорногвардійці, як згадує безпосередньо Н. Махно, шляхом ультиматуму отримали від місцевого Кредитного (чи Комерційного) банку 250 тис. крб¹². Вочевидь, це була перша серйозна фінансова експропріація, здійснена махновцями.

Навесні 1919 р., коли махновці відбили у військ Антанти і білих Маріуполь, вони спустошили місцевий банк, привласнивши, за деякими даними, 4 млн крб¹³. Улітку того ж року повстанці зірвали подвійний джекпот. Після вбивства отамана Н. Григор'єва махновцям у спадок від покійного дістався один цікавий ешелон, який нібито стояв на станції Олександрії. Цей ешелон був завантажений золотом, сріблом і коштовностями, які Григор'єв у квітні 1919 р. вилучив в Одеському державному банку. Всього нараховують 124 кг золота і золотих виробів, 238 пудів срібла та 1 285 185 царських золотих крб¹⁴. Незабаром, 30 серпня, на станції Помічна махновці з боєм взяли ешелон червоних, у якому ті перевозили велику суму грошей, виданих у липні Раковським для фінансування більшовицької оборони Одеси від білих і петлюрівців (так звані бесарабські коштовності)¹⁵. Бесарабські коштовності, вочевидь, стали основою тверджень дніпропетровського краєзнавця Б. Ковтонюка про те, що цілий вагон золота махновці захопили безпосередньо у <...> Кишиневі¹⁶.

Непогано повстанці поживилися і восени 1919 р. Приблизно 19–20 жовтня, прориваючись лівим берегом Дніпра на Катеринослав, бійці комкора Калашникова на станції Синельникове, крім численних трофеїв, перехопили денікінський обоз, який перевозив коштовності і гроші, призначені для сплати антантівської допомоги білим¹⁷. Незабаром махновці здобули Катеринослав і привласнили вміст місцевого ломбарду¹⁸. Крім того, на катеринославську

¹¹ 1918. Старобельск. Сокровища Батьки Махно... ; Клады Нестора Махно на территории Украины [Электронный ресурс] // Старый город. – Режим доступа : <http://www.metall-detector.com/kladyi-nestora-mahno-na-territorii-ukrainyi.html>

¹² Махно Н. Воспоминания. – Харьков : Скорпион, 1998. – Кн. 1. – С. 153, 157.

¹³ Еленин В. Золото Батьки [Электронный ресурс] // Аэропорт. Рекламная компания “РИМ-V”. – Режим доступа : <http://www.rimv.ru/aeroport/43/gold.htm> ; Клад Нестора Махно лежит в Японском банке?! [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.yandex.cc/16/9746.mhtml>

¹⁴ 1918. Старобельск. Сокровища Батьки Махно... ; Белоус А. “Где твое золото, батько Махно?” [Электронный ресурс] // Официальный сайт Нестора Ивановича Махно. Махно.ru. – Режим доступа : <http://www.makhno.ru/st/8.php> ; Бровко В. Легенды и мифы Старобельска [Электронный ресурс] // Народна правда. – Режим доступа : http://www.narodna.pravda.com.ua/history/4eac32e19ab49/view_print ; Еленин В. Золото Батьки... ; Динец П. У батьки было сокровищ на триллионы! [Электронный ресурс] // Комсомольская правда в Украине. – Режим доступа : http://www.kp.ua/Default.aspx?page_id=3&city_id=1&date=191011&news_id=307015 ; Желнова Н. Олександр Скрипник: “Скарби Махна вже під водами Дніпра” [Електронний ресурс] // Українська правда. Історична правда. – 2012, 26 липня. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/07/26/88308> ; Захаров А. Золото Махно – под водами Каховського водохранилища? // Гривна-СВ. – 2009. – 18 декабря ; Золото батьки Махно забрало море // Музеї України. – 2007, 26 липня ; Клад Нестора Махно лежит в Японском банке?! ; Клады Нестора Махно на территории Украины... ; Николаев В. Золото батьки Махно // Интересная газета. Загадки цивилизации. – 2008. – № 19 ; Савченко В. А. Махно. – С. 387.

¹⁵ Капчинский О. Батько Махно и бессарабские ценности [Электронный ресурс] // Независимое военное обозрение. – Режим доступа : http://www.nvo.ng.ru/history/2008-10-31/14_mahno.html

¹⁶ Динец П. У батьки было сокровищ на триллионы!..

¹⁷ 1918. Старобельск. Сокровища Батьки Махно... ; Белоус А. “Где твое золото, батько Махно?”... ; Динец П. У батьки было сокровищ на триллионы!.. ; Еленин В. Золото Батьки... ; Захаров А. Золото Махно – под водами Каховського водохранилища?... ; Золото батьки Махно забрало море... ; Клады Нестора Махно на территории Украины... ; Ковтонюк Б. Легенди Дібрівського лісу (легенди, бувальщини, усмішки, нариси). – Дніпропетровськ : ТОВ “Баланс-Клуб”, 2013. – С. 23.

¹⁸ Еленин В. Золото Батьки...

буржуазію було накладено значну грошову контрибуцію¹⁹. “Денікінські” гроші та золото здобули махновці і в Олександрівську²⁰.

Неодноразово махновці як трофеї захоплювали армійські каси своїх ворогів. Наприклад, зненацька захопивши 21 лютого 1920 р. Гуляйполе, повстанці, крім інших військових трофеїв, взяли 2 млн армійських грошей червоних²¹.

Про всі можливі варіанти поповнення махновцями армійської скарбниці однозначно й досить відверто повідомляє В. Білаш: “Надходження фінансів до каси відбувалося шляхом експропріації державних банків, казначейств, дворянських і селянських земельних банків, акціонерних банків, комерційного кредиту й навіть товариств взаємного кредиту, міських банків і селянських установ дрібного кредиту, звичайно, за вибором і заможністю товариства та вкладників. Ці банки були експропрійовані у містах: Маріуполі, Юзовому, Бердянську, Мелітополі, Генічеську, Олександрівську, Олешках, Нововоронцівці, Кривому Розі, Новому Бузі та Катеринославі офіційним шляхом. Ростовська контора Держбанку, Таганрозьке відділення, Мелітопольське казначейство та інші – неофіційно, тобто підпільними ексаторами, штабною контррозвідкою. Крім того, широко практикувалася агресивна система контрибуцій, що накладалися на окремих поміщиків, фінансистів, промисловців і домовласників. Значні кошти брали також у касах (ворожих) військових частин під час капітуляції, чи остаточного розгрому, а також у німецьких колоніях”²².

Володіння великими обсягами трофейних і конфіскованих коштовностей змушувало махновське командування думати, як раціонально розпорядитися таким багатством. Здати на зберігання в банки під відсотки, звісно, було неможливо, тому й реалізовувалася ідея схованок.

Нині ніхто достовірно не знає, скільки таких схованок було облаштовано за наказами вищого армійського командування чи безпосередньо Махна, скільки з ініціативи командирів окремих повстанських загонів. Одеський дослідник В. Савченко стверджує (щоправда, не посилаючись на надійні історичні джерела), що лише на Півдні України за наказом особисто Махна було закопано шість значних скарбів²³. Б. Ковтонюк зазначає, що “скарби Махна є й на Сумщині, і на Луганщині, і на Дніпропетровщині”²⁴. Щось залишали на зберігання у перевірених людей²⁵.

До нашого часу дійшла інформація переважно легендарного характеру про деякі з них, можливо, найважливіші.

У першу чергу, звичайно, махновські скарби розміщують у Гуляйполі та його околицях²⁶. А як же повстанська столиця, Махноград, батько завжди прагнув повернутися сюди, тут жили його рідні, родичі його найближчого оточення. Сюди звозились значні трофеї, не виключено, й коштовності. Гуляйпільська версія підтверджується достовірними даними про існування в цьому районі численних схованок-складів з боєприпасами, спорядженням тощо. Приховували, можливо, в Гуляйполі свої скарби й окремі бійці та їхні рідні. Не виключено, що в радянський час щось із цього знаходили, але ж тема махновщини була табуована, тому жителі села, чії родичі колись служили махновцями, в такому разі навряд чи розголушували відповідну інформацію.

¹⁹ Білаш А. В., Білаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. – С. 355, 358 ; Клад Нестора Махно лежить в Японском банке?!

²⁰ Савченко В. А. Махно. – С. 387.

²¹ Білаш А. В., Білаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. – С. 393.

²² Там же. – С. 348.

²³ Савченко В. А. Махно. – С. 387.

²⁴ Динец П. У батьки было сокровищ на триллионы!..

²⁵ Кравец Ю. П. Махновский командир Пантелеймон Каретников и его судьба // Музейний вісник. – 2011. – № 11. – С. 135, 136.

²⁶ Нестор Махно [Електронний ресурс] // Lopata. Городской портал. – Режим доступа: <http://www.lopata.in.ua/gorod-dnepropetrovsk/znay-nashih/nestor-makhno> ; Савченко В. А. Махно. – С. 387 ; Смирнова Е. “Один ящик белогвардейского золота Махно зарыл под Гуляйполем, а еще два – в Мариуполе” // Факты. – 2010. – 6 января.

Чимало сподівань шукачі махновських скарбів пов'язують із Дібрівським лісом (сучасний Покровський район Дніпропетровської області)²⁷. У сусідній Великомихайлівці до нашого часу збереглися легенди, за якими у Дібрівському лісі, у печері поблизу так званої Щусевої криниці (Ф. Щусь – відомий повстанський отаман, соратник Н. Махна. – Д. А.), була значна схованка зброї, боєприпасів, а також повстанська скарбниця. Краєзнавці повідомляють, що в лютому 1921 р., перед черговим довгим рейдом, Махно направив до лісу дві групи повстанців із завданням забрати зі схронів зброю, набої та частину армійської каси, яку пізніше з метою відволікти увагу від повстанців розкидає під ноги червоним переслідувачам начштабу повстанської армії В. Білаш²⁸. У ніч з 10 на 11 липня 1921 р. Махно востаннє побував у Дібрівському лісі аби поповнити свою армійську касу з одного зі схронів, який, за переказами, розміщувався за півсотні метрів на північ від знаменитого Дуба смерті, Дуба Махна²⁹. 15 серпня від гирла Ворскли батько, за переказами краєзнавців, направив до Дібрівського лісу трьох бійців, які мали взяти зі схованки золото, необхідне для прориву за кордон. Повстанці взяли золото і, повертаючись, заїхали у Великомихайлівку попрощатися з родиною одного з них. Як наслідок, дружина махновця відмовила їх вирушати за кордон. Поділивши скарб, вони розійшлися: один залишився у Великомихайлівці, другий рушив на Чаплине, третій – до Гуляйполя³⁰. Що сталося з ними і їхнім золотом в подальшому, краєзнавці не повідомляють. Проте краєзнавець Б. Ковтонюк переконує, що вже в часи незалежності України чорні археологи таки викопали якийсь скарб у Дібрівському лісі, втім, викопували й раніше³¹. Він же говорить про можливість існування махновського скарбу на дні річки Вовча, у басейні якої і розміщується Дібрівський ліс³².

Вважається, що одну з дібрівських схованок видав ніхто інший, як Лев Задов, начальник контррозвідки одного з корпусів махновської армії. Задов у 1921 р. разом із Махном потрапив в еміграцію, але через три роки повернувся, довго перевірявся чекістами, зокрема відомим Дмитром Медведевим, і, за спогадами останнього, нібито видав властям дібрівський скарб³³. Як виданий чекістам саме Задовим дехто вважає старобільський скарб махновців³⁴. Це могло статися, вочевидь, у 1925 р., коли Задов був не просто звільнений з-під варти, а прийнятий на службу до Одеського ДПУ. За одними даними, виданий скарб був незначним, мовляв, важливіші схованки Задов чекістам все ж не видав³⁵. За іншими даними, виданий Задовим скарб – це закопаний у землю величезний казан, повністю заповнений

²⁷ Клад Нестора Махно лежить в Японском банке?! ; Кушніренко І. К., Жилінський В. І. Гоп, куме, не журись... – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2008. – С. 73.

²⁸ Білаш А. В., Білаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. – С. 554 ; Кушніренко І. К., Жилінський В. І. Гоп, куме, не журись... – С. 72.

²⁹ Золото батьки Махно забрало море... ; Ковтонюк Б. Легенди Дібрівського лісу... – С. 34.

³⁰ Кушніренко І. К., Жилінський В. І. Гоп, куме, не журись... – С. 74, 75 ; Ковтонюк Б. Легенди Дібрівського лісу... – С. 35.

³¹ Динець П. У батьки было сокровищ на триллионы!.. ; Ковтонюк Б. Легенди Дібрівського лісу... – С. 16, 38.

³² Ковтонюк Б. Легенди Дібрівського лісу... – С. 25.

³³ "...Да ну его к черту, тот террор, пошли сдаваться" [Электронный ресурс] // История преступлений в лицах. – Режим доступа : <http://www.rus-history.com/zadov2.html> ; Еленин В. Золото Батьки... ; Измайлов О. Лева Задов [Электронный ресурс] // RKAS.org.ua Революционная конфедерация анархистов Синдикалистов. – Режим доступа : <http://www.rkas.org.ua/forum/viewtopic.php?f=6&t=1817> ; Ковтонюк Б. Легенди Дібрівського лісу... – С. 35 ; Правила хранения махновских кладов [Электронный ресурс] Part One. – Режим доступа : <http://www.tattarrin.livejournal.com/1379.html> ; Стойка И. Клад анархистов [Электронный ресурс] // Baza.md. – Режим доступа : http://www.baza.md/engine/print.php?newsid=667&news_page=1 ; Яруцкий Л. Кто он, Лева Задов? [Электронный ресурс] // Евреи Приазовья. – 2013. – 30 января. – Режим доступа : <http://www.old-mariupol.com.ua/kto-on-leva-zadov>

³⁴ Бровко В. Легенды и мифы Старобельска...

³⁵ Еленин В. Золото Батьки... ; Метелкин Н. В. Сокровища и найденные клады Украины. – М. : Олма-Медиагрупп, 2006. – С. 171.

золотими, срібними виробами та коштовностями³⁶. На думку В. Савченка, чекісти в різних місцях виявили близько 160 кг махновського золота³⁷.

У біографії Лева Задова взагалі було дуже багато легендарного і таємничого. За однією з версій, повернувшись до України, він насправді виконував дуже таємну місію з гуртування вцілілих від репресій махновців, а служба в ДПУ стала несподіваним та ефективним прикриттям³⁸. Тобто Задову самому були потрібні приховані золоті запаси. За іншою версією, він мав, за наказом Махна, знайти днібрівський скарб і переправити його за кордон. Переправити не зміг, але й чекістам не видав, виказавши винятково дрібні схрони³⁹. Зрештою, саме зв'язки з колишніми соратниками стали підставою для розстрілу Задова у 1938 р.

Іншими емісарами Махна називають Пантелей Каретника (Каретникова) та Івана Лепетченка. Перший нібито був направлений 28 серпня 1921 р. з переправи через Дністер. Інший – пізніше і вже з-за кордону⁴⁰. Обидва з'явилися спочатку в околицях Гуляйполя, і це дає підставу вважати, що націлені вони були на якийсь гуляйпільський чи, ймовірно, днібрівський скарб. Утім, і той і інший були гуляйпільцями, саме цим можна пояснити, чому вони з'явилися насамперед у Гуляйполі. Одним із джерел інформації про місії Каретника та Лепетченка був вищезгаданий Білаш, 1921 р. заарештований чекістами і завербований ними в агенти, завданням котрого було викриття підпільних махновських та анархістських осередків. У своїх показаннях співробітникам НКВС у грудні 1937 р. він стверджував, що це Каретник разом з іншим колишнім махновцем М. Воробйовим ще на початку 1920-х рр. викопав днібрівські скарби для продовження антирадянської діяльності⁴¹. Викривав Білаш і Задова, і Лепетченка⁴².

Запорізький дослідник Ю. Кравець переконливо довів, що П. Каретник не був емісаром Махна, адже не пішов з ним за кордон, відокремившись від війська у серпні 1921 р. на території Донщини⁴³. Проте зацікавленість до захованих махновських скарбів він мав. У березні 1922 р. Каретник, наприклад, організував напад на підвір'я маріупольського селянина П. Мартиненка, у якого його брат С. Каретник колись залишив на зберіганні золото та коштовні речі⁴⁴. Розшуками махновських “скарбів”, залишених на зберігання окремим селянам, Каретник, як з'ясувалося, займався з осені 1921 р.⁴⁵

Іван Лепетченко як емісар Махна, присланий з метою переправити приховане золото за кордон, за роки незалежності України, коли було розсекречено деякі архівні матеріали, встиг стати героєм маріупольської театральної вистави “Чорне та червоне, або Маріупольський скарб Нестора Махна” та невігядливого роману О. Скрипника “За золотом Нестора Махна”⁴⁶. Інформаційною підставою для даних мистецьких творів стала персональна справа Лепетченка, заведена на нього чекістами ще в 1924 р., після його повернення з Польщі. За матеріалами цієї справи, в тому числі за особистим зізнанням фігуранта, він дійсно був

³⁶ Корнев А. Лева Задов: правая рука Батьки [Електронний ресурс] // Хронографъ. – Режим доступа : <http://www.hronograf.narod.ru/03/leva.htm> ; Торон С. Тайны махновских кладов [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nikopol.net.ua/news/2298.htm>

³⁷ Савченко В. А. Махно. – С. 387.

³⁸ Стойка И. Клад анархистов...

³⁹ Метелкин Н. В. Сокровища и найденные клады Украины. – С. 171.

⁴⁰ Желнова Н. Олександр Скрипник: “Скарби Махна вже під водами Дніпра”...

⁴¹ Собственноручные показания обвиняемого Белаша Виктора Федоровича [Електронний ресурс] // Официальный сайт Нестора Ивановича Махно. Махно.ru. – Режим доступа : <http://www.makhno.ru/lit/Belash/Belash.php>

⁴² Там же.

⁴³ Кравець Ю. П. Махновский командир Пантелеймон Каретников и его судьба. – С. 135.

⁴⁴ Там же. – С. 136.

⁴⁵ Там же. – С. 136, 137.

⁴⁶ Скрипник О. В. За золотом Нестора Махна. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К. : Ярославів Вал, 2011 ; Смирнова Е. “Один ящик белогвардейского золота Махно зарыл под Гуляйполем, а еще два – в Мариуполе...” ; Тесленко И. Мариупольский клад Махно // Мариупольское время. – 2009. – 26 ноября.

присланий до України самим Махном і дійсно з метою переправи прихованих скарбів на потреби махновської еміграції. Якщо вірити цим матеріалам, Лепетченко, хоч і змушений був співпрацювати з чекістами (і не дивно, адже на кону стояло його життя), золоті запаси повстанської армії їм так і не видав. Нічим не зашкодив він і самому Махну⁴⁷. До речі, виконуючи свою місію, І. Лепетченко наприкінці серпня 1924 р. мав зустріч з П. Каретником⁴⁸.

Скарби Дібрівського лісу з особистостями І. Лепетченка та П. Каретникова узагальнено пов'язує, посилаючись на В. Білаша та Л. Яруцького, згадуваний вище О. Шубін: "...Махновці заховали у Дібрівках невеличкий скарб, який згодом породив легенду про скарби батька Махна. Втім, не слід обнадіюватися – йдеться про компактний обсяг, який могла би легко унести одна людина. У 1924 р. за коштовностями Махно послав Лепетченка, але він був заарештований ОДПУ. Коштовності, проте, не потрапили до рук чекістів. Раніше їх вилучив Пантелій Каретников, який брав участь у спробах відновити анархістське підпілля у першій половині 20-х рр. Отож махновські "скарби" пішли на організаційні потреби анархістів, ось тільки не на багато їх вистачило"⁴⁹.

Утім, навряд чи О. Шубін детально досліджував проблему махновських скарбів. Тому є серйозні сумніви щодо наведених ним вище тверджень. Ю. Кравець вважає абсолютно вигаданими оповіді "про пошуки українськими чекістами скарбниці отамана Григор'єва, за показами (Пантелія) Каретникова, який нібито прибув з-за кордону в середині 1920-х рр."⁵⁰ Дослідник, як зазначалося, доводить, що П. Каретник не був за кордоном, отже, не мав від Н. Махна завдання розшукати заховані скарби, аби відновити анархістське підпілля. Не займався він і відродженням цього підпілля, але робив спроби самостійно вилучити у деяких приватних осіб цінності, раніше передані їм махновцями⁵¹.

Ще один скарб (кілька відер із золотом) нібито заховав у селі Гаврилівка (також Покровський район Дніпропетровської області) махновський скарбник Чередник⁵². Як відомо, він загинув, не повідомивши про місце схованки командування. Дивним чином ця легенда перегукується з відомим радянським кінофільмом "Олександр Пархоменко", в якому, до речі, розкривається, звичайно в карикатурному вигляді, тема махновських скарбів. Хто пригадає, у фільмі введено роль махновського скарбника Чередняка, який, за завданням батька Махна, заховав скарбницю у якомусь Друському (явний перегук з Дібрівським) лісі. Кінцівкою стрічки стала сцена, в якій оскраженілий Махно, дізнавшись про дезертирство Чередняка, за будь-яку ціну намагається пробитися через заслони червоних до свого скарбу. Скарб, звісно ж, дістається трудящому народу.

Б. Ковтонюк, посилаючись на спогади власної матері, підтверджує не просто факт існування махновського скарбника Чередника (він, як і мати Б. Ковтонюка, був родом із Великомихайлівки), але й факт доставки ним колись на власне подвір'я великого таємного вантажу⁵³. Щоправда, красзнавець стверджує, що Чередник не загинув у вихорі революційних подій, пережив і сталінські репресії, і Другу світову, проте як підпільний мільйонер односельцями не сприймався.

За переказами, золото Чередника було катеринославського походження, тобто дію скарбника доречно датувати приблизно січнем 1920 р. Та навряд чи Чередник заховав усі

⁴⁷ Желнова Н. Олександр Скрипник: "Скарби Махна вже під водами Дніпра"...

⁴⁸ Кравець Ю. П. Махновский командир Пантелеймон Каретников и его судьба. – С. 136, 137.

⁴⁹ Шубин А. Анархия – мать порядка. – С. 283.

⁵⁰ Кравець Ю. П. Махновский командир Пантелеймон Каретников и его судьба. – С. 131.

⁵¹ Там же. – С. 135, 136.

⁵² 1918. Старобельск. Сокровища Батьки Махно... ; Белоус А. "Где твое золото, батько Махно?"... ; Бровко В. Легенды и мифы Старобельска... ; Еленин В. Золото Батьки... ; Клад Нестора Махно лежит в Японском банке?! ; Клады Нестора Махно на территории Украины... ; Неизвестные страницы жизни Нестора Махно [Электронный ресурс] // Дарина. Журнал для женщин. – Режим доступа : http://www.darina.kiev.ua/whatnot/people/neizvestnye_stranits_1791.html

⁵³ Динец П. У батьки было сокровищ на триллионы!..

катеринославські трофейні коштовності. Відомо, що значна сума грошей (4,5 млн крб) була передана махновським командуванням на зберігання махновському экс-коменданту Катеринослава Лашкевичу, який, перебуваючи у підпіллі в селі Великий Янісоль (сучасна Велика Новосілка, районний центр Донецької області), умудрився прогуляти майже всю суму, за що й був пізніше розстріляний своїми⁵⁴. Хто знає, можливо якусь частину свого скарбу Лашкевич прикопав десь на берегах річки Мокрі Яли.

За переказами, кілька скарбів ще у першій половині 1920-х рр. випадково виявили селяни. Один значний махновський скарб виявлено, наприклад, у 1923 р. десь під містом Запоріжжя⁵⁵. Ще один скарб (близько 150 кг золотих монет і виробів) було виявлено, щоправда, невідомо де саме, селянами й передано ними добровільно чекістам⁵⁶. Можливо, це й був запорізький скарб, можливо, його ототожнюють із дібрівським.

Шукають махновські скарби і в Донецькій області. Подейкують, що один із таких скарбів було заховано на території майбутнього заповідника Кам'яні Могили (сучасний Володарський район)⁵⁷. Коли було облаштовано там схованку, що і скільки там заховано, невідомо. Імовірно, це був значний скарб, адже Махну, мов відомому піратському капітанові Флінту, приписують знищення всіх тих бійців, які його закопували⁵⁸. Про таємницю цієї схованки вже в еміграції дізнався колишній махновець Симон Федорчук, який, у свою чергу, дізнався про це від політичного вчителя і соратника Махна, родича своєї дружини Петра Аршинова. Федорчук офіційно оголосив серед американської еміграції про намір організувати справжню експедицію за цим скарбом, але незабаром кудись зник. Інформація про махновську схованку проте залишилася в родині Федорчуків, принаймні про неї знав онук Симона Григорій⁵⁹. Деякі шукачі скарбів вважають, що до схованки в Кам'яних Могилах першим дістався Аршинов, якому в 1934 р. було дозволено повернутися до СРСР⁶⁰. Як знати, можливо, його й допитували про цей скарб в НКВС, коли заарештували в 1938 р. Незабаром Аршинов був розстріляний.

Історія про таємницю Федорчуків, потрапивши в Інтернет, дивовижним чином була інтерпретована деякими зацікавленими громадянами Росії. З'явилося, зокрема, припущення, що, коли махновці в 1921 р. "бризками" уходили за кордон, частина з них пробивалась у... Прибалтику через південну Псковщину (!). І ось там, на берегах річки Ловать, вони сховали скарб, який асоціюється у декого із фєдорчуківським скарбом із Кам'яних Могил⁶¹.

Ходили чутки й про скарби, заховані махновцями чи то в Юзівці (сучасний Донецьк), чи то в Маріуполі. Від Алли Зінківської, доньки Лева Задова, нібито комусь стало відомо про те, що десь на околиці Маріуполя Махно власноруч приховав металеву скриньку зі

⁵⁴ "Свистали кулі над хатами". Щоденник Галини Кузьменко – дружини Нестора Махна // *Махно Н. Сповідь анархіста*. – К. : Книга Роду, 2008. – С. 618, 619 ; *Степкин В. П., Штейнбук Э. Л.* Нестор Махно и деньги // *Донецк. История. События. Факты* [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.infodon.org.ua/uzovka/495>

⁵⁵ Правила хранения махновских кладов. Part One...

⁵⁶ Нестор Иванович Махно [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.belopolye.narod.ru/known_people/october/makhno.htm ; Нестор Махно...

⁵⁷ *Белоус А.* "Где твое золото, батько Махно?"... ; Клад Нестора Махно лежит в Японском банке?! ; Клады Нестора Махно на территории Украины... ; Нестор Махно... ; *Савченко В. А.* Махно. – С. 387.

⁵⁸ *Метелкин Н. В.* Сокровища и найденные клады Украины. – С. 171.

⁵⁹ *Белоус А.* "Где твое золото, батько Махно?"... ; *Гореликов С.* Ужасы, тайны, сокровища Южного Скобаристана. Современный великолукский фольклор [Електронний ресурс]. – Великие Луки, 2001. – Режим доступа : <http://www.edapkov.narod.ru/pskov/gorelikov.htm#15> ; *Еленин В.* Золото Батьки... ; Золото батьки Махно... ; Золото батьки Махно забрало море... ; Клады Нестора Махно на территории Украины... ; *Прокофьев И.* Федорчук, Махно и Кучма [Електронний ресурс] // Официальный сайт Нестора Ивановича Махно. Махно.ru. – Режим доступа : <http://www.makhno.ru/st/46.php>

⁶⁰ *Белоус А.* "Где твое золото, батько Махно?"...

⁶¹ *Гореликов С.* Ужасы, тайны, сокровища Южного Скобаристана...

своїм щоденником (кажуть, писав протягом 1919 р.)⁶². А в щоденнику і фіксувалися місця прихованих на Гуляйпільщині скарбів і золотих запасів. У колах же сучасних маріупольських журналістів і театралів існує легенда про маріупольський скарб Махна, за яким, мовляв, і приїздив із-за кордону від батька Лепетченко⁶³. Знайшов чи не знайшов, але за кордон не повернувся, і в 1937 р., як інші вцілілі махновці, був репресований радянською владою.

У Юзівці ж, у колишніх робітничих слободах, за переказами старожилів, дійсно знаходили незначні скарби часів революції, які, вочевидь, належали окремим заповзятливим повстанцям⁶⁴. Проте не виключено, що тут, на стратегічних шляхах махновських рейдів, могла бути прихована і якась армійська скарбниця.

Цікава є історія про долю привласненої Махном військової скарбниці отамана Григор'єва. Один із махновців Федір Каретников (очевидно, плутають із згадуваним вище Пантелієм Каретником⁶⁵), який нібито пішов із Махном за кордон, наприкінці 1920-х рр. повернувся на батьківщину, був амністований, пережив якимось чином сталінські репресії і вже після світової війни, в середині 1950-х рр., притягувався владою за якусь провину до відповідальності. Згадали йому і махновську молодість. Виправдовуючись, він і повідомив, що скарб Григор'єва був закопаний у ніч з 27 на 28 серпня 1919 р. в одному з курганів під Нікополем. Каретникова нібито навіть возили в Нікопольський район, аби він на місці показав місце схованки. Екс-махновець прикинувся забудьком, а потім заявив, що той самий курган затоплено водами Каховського водосховища⁶⁶.

У цій історії, треба визнати, чимало сумнівних моментів. Невідомо, хто такий Федір Каретников. Яке таке антимахновське слідство здійснювалося в середині 1950-х? Можливо, невідомий нікому Каретников пережив сталінські табори? Під великим сумнівом (якщо 27 серпня не переплутано, скажімо, з 27 липня, коли й було вбито отамана Григор'єва) дата організації схованки в кургані, адже 27 серпня махновське ядро готувалося відібрати у червоних станцію Помічну, в той час як Нікополь перебував уже в тилу білих. Чому з Олександрії ешелон із коштовностями взагалі треба було переводити назустріч білим під Нікополь? І нарешті, як золотий ешелон Григор'єва міг дочекатися махновців улітку 1919 р. в Олександрії, якщо остання ще 23 травня була захоплена червоними, котрі остаточно залишили місто тільки під тиском білих?

Ще один цикл оповідань про махновські скарби пов'язаний зі Старобільськом, тодішнім повітовим центром Харківської губернії. Тут махновці відпочивали від виснажливих літніх рейдів із 29 вересня до 8 жовтня 1920 р., перебуваючи в переговорному процесі з харківським урядом Раковського. Ці переговори, як відомо, закінчились укладенням антиврангелівської угоди червоних із махновцями. Ось дехто і вважає, що півтора тижні перебування в Старобільську махновське командування присвятило, між іншим, облаштуванню нових схованок і таємних складів, мовляв, не довіряючи більшовикам, готувалося до

⁶² Ясенов Е. Батька и Левка [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.donbass.name/272-batka-i-levka.html>

⁶³ Кудрина Л. Еще не видел свет подобного аллюра: мариупольский клад Нестора Махно раскопали Виктор Сухоруков и Константин Добрунов // Приазовский рабочий. – 2009. – 1 декабря ; Пожогин Н. Сокровища должны принадлежать людям, а не власти // Ильичевец. – 2009. – 5 декабря ; Смирнова Е. Один ящик белогвардейского золота Махно зарыл под Гуляйполем, а еще два – в Мариуполе... ; Сухороков В. Мариупольские страницы девяти жизней Нестора Махно // Приазовский рабочий. – 2007. – 23 февраля.

⁶⁴ Правила хранения махновских кладов [Електронний ресурс] // Part Two. – Режим доступа : <http://www.donbass.eto-ya.com/2008/02/26/pravila-hraneniya-mahnovskih-kladov-part-two>

⁶⁵ Желнова Н. Александр Скрипник: Скарби Махна вже під водами Дніпра...

⁶⁶ 1918. Старобельск. Сокровища батьки Махно... ; Белоус А. “Где твое золото, батько Махно?”... ; Еленин В. Золото Батьки... ; Желнова Н. Александр Скрипник: “Скарби Махна вже під водами Дніпра”... ; Захаров А. Золото Махно – под водами Каховского водохранилища?.. ; Золото батьки Махно забрало море... ; Клад Нестора Махно лежит в Японском банке?! ; Нестор Махно... ; Николаев В. Золото батьки Махно... ; Савченко В. А. Махно. – С. 387 ; Торон С. Тайны махновских кладов...

подальшої боротьби з ними. У всякому разі ентузіасти-шукачі скарбів розміщують їх то в підвалах місцевого жіночого монастиря, то на дні чи берегах річки Айдар⁶⁷.

Існує навіть легенда про махновський скарб, захований на території сучасного Дніпропетровська. Подейкують, що Махно особисто заховав кілька горщиків золота у льоху знайомого священика з Амур-Нижньодніпровська, робітничого містечка на лівому березі Дніпра, напроти Катеринослава. Цей скарб нібито виявлено під час будівництва гаражного кооперативу у другій половині ХХ ст.⁶⁸

Ще один скарб шукають в околицях станції Синельникове⁶⁹. Основою цієї легенди став факт полону махновцями денікінського обозу на цій станції восени 1919 р. Згадуваний вище краєзнавець Б. Ковтонюк переказує, що “неподалік станції Чаплине у бік села Григорівки (колишнього Кривого Рогу) є велика Санєва балка, названа в народі Золотою. Численні легенди свідчать, що там махновці закопали частину золота, відібраного у денікінців у Синельниковому”⁷⁰.

На Нікопольщині подейкували про скарб, захований махновцями восени 1919 р. чи то в кургані (версія про григор’євське золото), чи то на дні річки <...> Скарбна. Говорячи про нікопольський скарб Махна, С. Тороп натякає, що саме з метою знайти цей скарб з еміграції до Нікополя повернувся у 1962 р. Вольдемар Антоні, який першим познайомив юного Махна з ідеями анархізму у далекому 1906 р.⁷¹

Дехто переконаний у тому, що останнім носієм таємниці про найголовніший скарб Махна була його дружина Галина Кузьменко, яка пройшла через сталінські табори, але таємницю не розкрила⁷².

Є екзотична легенда про махновський скарб із цільного золотого злитка у вигляді коня. Нібито за наказом самого Махна “анархісти виготовили золотого коня у натуральний зріст і кинули у річку, через це названу Конкою”⁷³. Легенду повністю спростовано науковим співробітником Запорізького краєзнавчого музею В. Лінніковим⁷⁴.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Як бачимо, історія махновських скарбів дійсно виткана почасти з правдивої інформації, яка підтверджується документально, почасти з легенд, чуток і міфів. Махно в цій історії постає то як благородний гуляйпільський Робін Гуд, то як жадібний лепреконт, який через власну жагу до золота ладен прибирати зі свого шляху всіх тих, у тому числі й своїх спільників, хто виявляє зацікавленість до прихованих скарбів, то як принциповий революціонер, якому золото потрібно винятково для продовження справедливої боротьби в ім’я ідеалів Третьої революції. Тема скарбів виявилася настільки “гарячою”, що їй вже присвячують театральні вистави, романи, художні кінофільми. Втім, культурно-мистецькі іпостасі цієї проблеми не повинні переписувати реальну, об’єктивну історію. Хоча тема махновщини й має серйозну історіографію, найфундаментальніші наукові дослідження її ще попереду. Рано чи пізно чи то у вітчизняних, чи в закордонних архівах, а може й у нарадивних джерелах натрапимо на правдиву інформацію і про махновські скарби.

⁶⁷ 1918. Старобельск. Сокровища Батьки Махно... ; Бровко В. Легенды и мифы Старобельска... ; Еленин В. Золото Батьки... ; Клад Нестора Махно лежит в Японском банке?! ; Клады Нестора Махно на территории Украины... ; Кононова Н. Казна или зазноба [Электронный ресурс] // Официальный сайт Нестора Ивановича Махно. Махно.ру. – Режим доступа : <http://www.makhno.ru/st/40.php> ; *её же*. Сокровища батьки Махно // Киевские ведомости. – 2002. – 11 января ; Савченко В. А. Махно. – С. 387.

⁶⁸ Вихта В. Амурский клад Нестора Махно // Крымская правда. – 2000. – 6 декабря.

⁶⁹ Савченко В. А. Махно. – С. 387.

⁷⁰ Ковтонюк Б. Легенды Дібрівського лісу... – С. 23.

⁷¹ Тороп С. Тайны махновских кладов...

⁷² Расследование: где находится клад батьки Махно [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.obozrevatel.com/news/2011/1/10/414945.htm>

⁷³ Еленин В. Золото Батьки...

⁷⁴ Золото батьки Махно забрало море...